

Inovace studia molekulární a buněčné biologie reg. č. CZ.1.07/2.2.00/07.0354

Investice do rozvoje vzdělávání

INVESTICE
DO ROZVOJE
VZDĚLÁVÁNÍ

Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

Předmět: LRR/CHPBI/Chemie pro biology 1

Investice do rozvoje vzdělávání

INVESTICE
DO ROZVOJE
VZDĚLÁVÁNÍ

Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

Dusík, Fosfor

Mgr. Karel Doležal Dr.

Investice do rozvoje vzdělávání

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

INVESTICE
DO ROZVOJE
VZDĚLÁVÁNÍ

Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

Cíl přednášky: seznámit posluchače s chemií
dusíku a fosforu

Klíčová slova: dusík, fosfor

Investice do rozvoje vzdělávání

Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

5B skupina, $ns^2 np^3$. Chemické vlastnosti podobné, nekovy (ale některé vlastnosti již blízké kovům), fosfor ale může zapojit do vazby i d orbitaly.

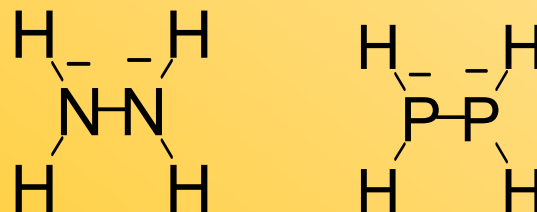
Dosažení ox. stavu $-III$ – přijetí tří elektronů; ox. stav $+III$, $+V$ – odtržení tří resp. pěti elektronů. Ale vysoká elektronegativita (3,0 resp. 2,1), vazby většinou kovalentní.

Vazebné možnosti pestré, od $-III$ až do $+V$, běžné i vazby homonukleární.

Záporné ox. stavy – ve vazbách s elektropozitivními prvky.

Existence iontu N_3^- jen s neelektropozitivnějšími prvky. V ostatních převládá kovalentní charakter. Záporné ox. stavy i ve sloučeninách s vodíkem a od nich odvozených (amidy, org. aminy atd.- současná tvorba kovalentních a iontových vazeb, víceatomové ionty). Záporné ox. stavy $-II$ a $-I$ ve sloučeninách s elektropozitivními prvky kde homonukleární vazby – hydrazin, difosfan.

Hybridizace většinou SP^3 (tetraedr) nebo P^3 (fosfan)

Investice do rozvoje vzdělávání

Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

Kladné ox. stavy – u dusíku i fosforu realizovatelné I – V
Zejména u dusíku charakteristická tvorba lokalizovaných násobných vazeb.
Kovalentní vazby s překryvem s a p orbitalů s AO vazebných partnerů,
na N a P hybridizace SP^3 nebo SP^2 . U P i hybridizace SP^3D a SP^3D^2 .

Chemické vlastnosti

Elementární dusík tvoří N_2 – řád vazby 3, značná energie vazby,
plynný dusík chemicky inertní,
za běžných podmínek se slučuje pouze s Li, Mg a Ca.

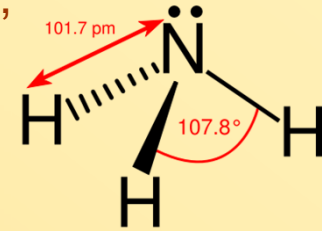
$6Li + N_2 \rightarrow 2Li_3N$ Ostatní pouze extrémní tlak, teplota a katalyzátory
(nebo enzymy).

Bílý fosfor – tetraedr P_4 – velké pnutí, b.t. $44^\circ C$, velmi reaktivní.

Ostatní modifikace – méně reaktivní – polymerní charakter.

Červený fosfor – anaerobní zahřátí bílého fosforu – řetězovitá struktura,
vysoký bod tání, několik strukturních uspořádání.

Intenzivní zahřívání → černý fosfor, nejstálejší modifikace, vysokomolekulární struktura.

Binární sloučeniny

Nejvýznamnější sloučeniny s vodíkem – nejběžnější amoniak (azan) – SP^3 , trigonální pyramida, jeden HAO obsazen volným el. párem. Výroba katalyzovaná syntéza z prvků (v menší míře hydrolýza nitridů nebo uvolňování z amonných solí).

V přírodě rozkladem organických látek. Je výrazně bazický, pomocí volného el. páru přijímá proton. Dobře se rozpouští ve vodě, poskytuje monohydrát, který částečně ionizuje

$NH_3 \cdot H_2O = NH_4^+ + OH^-$ roztok „hydroxidu amonného“.
hydroxylamin NH_2OH derivát amoniaku, velmi nestálý

Hydrazin N_2H_4 (diazan) bezbarvá kapalina, redukční činidlo, raketové palivo samostatně $N_2H_4 \rightarrow N_2 + 2H_2$

nebo s okysličovadlem $2N_2H_4 + N_2O_4 \rightarrow 3N_2 + 4H_2O$

Výroba reakcí čpavku s alkalickým chlornanem

$2NH_3 + NaOCl \rightarrow N_2H_4 + NaCl + H_2O$

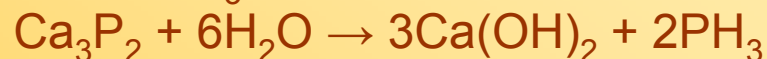
(v přítomnosti želatiny nebo klišu které váží přítomné stopy těžkých kovů, jinak reakce směřuje k tvorbě elementárního dusíku)

Investice do rozvoje vzdělávání

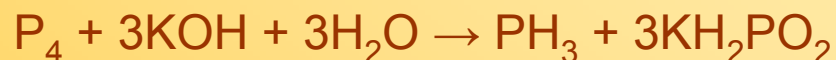

Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

fosfan PH_3 , struktura podobná amoniaku. Příprava např. hydrolýzou fosfidů

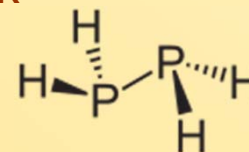

alkalickou hydrolýzou (disproporcionace) fosforu

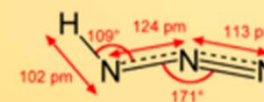
Výrazné redukční účinky, reaktivní, toxický, slabě bazický – vznik fosfoniových solí PH_4^+

Difosfan P_2H_4 struktura podobná hydrazinu, nízkomolekulární kapalina, samozápalný.

Azoimid HN_3 lineární struktura, nestálý, velmi slabá kyselina, důležité soli – **azidy**. Nejdůležitější azid sodný NaN_3 , příprava ostatních azidů

$\text{N}_2\text{O} + \text{NaNH}_2 \rightarrow \text{NaN}_3 + \text{H}_2\text{O}$ poměrně stálý, odpaluje se elektricky
 $2\text{NaN}_3 \rightarrow 2\text{Na} + 3\text{N}_2$ airbagy. Azidy těžkých kovů velmi snadno vybuchují. Azid olovnatý $\text{Pb}(\text{N}_3)_2$ náplň do rozbušek

Amidy M^+NH_2 Příprava – amidy alk. kovů (iontové): $2\text{NH}_3 + 2\text{Na} \rightarrow 2\text{NaNH}_2 + \text{H}_2$

Amidy ostatních kovů - reakcí alkalického amidu se solí kovu v kapalném amoniaku

Imidy NH_2^- zahříváním některých amidů v dusíkové atmosféře

Investice do rozvoje vzdělávání

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

Nitridy jsou binární sloučeniny kovů s dusíkem v ox. stavu –III. Iontové nitridy – kovy

alk. zemin a lithium (těžší alk. kovy nitridy netvoří – sterické důvody).

Ostatní nitridy

kovalentní – polymerní struktura, nebo kovové (velmi tvrdé, inertní, žáruvzdorné).

Příprava - přímou reakcí kovů s N₂ nebo NH₃:

Fosfidy binární sloučeniny fosforu s kovy. Příprava - přímým slučováním

červeného fosforu s kovy za vysoké teploty v inertní atmosféře.

Kovalentní (vodou

hydrolyzují → fosfan) nebo kovový charakter vazeb

Binární sloučeniny s halogeny

Fosfor – nejběžnější řady PX₃ (SP³, volný nevazebný el. pár),

PX₅ (SP³D) a P₂Y₄. Existují též směsné, např. PF₂Cl.

Příprava – fluoridy – výměnou halogenů $3\text{ZnF}_2 + 2\text{PCl}_3 \rightarrow 2\text{PF}_3 + 3\text{ZnCl}_2$

Ostatní halogenidy – přímá syntéza z prvků $\text{P}_4 + 6\text{Cl}_2 \rightarrow 4\text{PCl}_3$ (hořením bílého fosforu v chlóru). Hydrolýza → kyselina + halogenid. Technický význam – halogenační činidla.

Investice do rozvoje vzdělávání

Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

Sloučeniny dusíku shalogeny – nestálé, velmi reaktivní, většinou kovalentní charakter, malý praktický význam. Deriváty amoniaku NY_3 , NH_2Y , hydrazinu N_2Y_2 nebo azoimidu YN_3 . Iododusík $(\text{NI}_3 \cdot \text{NH}_3)_x$ - nerozpustná sloučenina (polymérní, extrémně citlivá na náraz)

Oxidy

Dusík – ox. stav +I - +V, všechny poměrně stálé

Oxid dusný (rajský plyn), bezbarvý, příprava např. tepelným rozkladem

dusičnanu amonného: $\text{NH}_4\text{NO}_3 \rightarrow \text{N}_2\text{O} + 2 \text{H}_2\text{O}$
(někdy az explozivně, trhaviny na bázi NH_4NO_3)

Lineární molekula, dva mezomerní stavy (řád vazby N–N 2,73 a N–O 1,61)

Dříve anestetikum, bombičky na výrobu šlehačky (E 942), raketové (ox. činidlo) a spalovací motory

Oxid dusnatý NO (jeden elektron v orbitalu π^* , řád vazby 2,5).

Bezbarvý, inertní plyn,

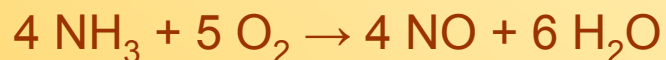
Velmi jedovatý

Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

Investice do rozvoje vzdělávání

Průmyslově se vyrábí katalytickou oxidací amoniaku

Laboratorně - redukcí kyseliny dusičné mědí, rtutí nebo hliníkem

Důležitý meziprodukt při výrobě HNO_3 , vasodilatační účinky, neurotransmitter, vzniká přirozeně v lidském těle (NOS, nitric oxide synthase)

Oxid dusitý (N_2O_3) temně modrá kapalina, jedovatý, nejméně stálý

Oxid dusičitý (NO_2) hnědočervený, silně jedovatý plyn (teplota varu $21,1^\circ\text{C}$). V tuhém stavu dimer (b.t. $-11,2^\circ\text{C}$). Lomená molekula, 1 nepárový elektron, SP^2 , vazba π delokalizovaná

Reakce s vodou $\rightarrow$ kyselá dešť $3 \text{NO}_2 + \text{H}_2\text{O} \rightarrow 2 \text{HNO}_3 + \text{NO}$

Důležitým meziproduktem při výrobě kyseliny dusičné, pohonné látky, oksylichovadla v raketových motorech

Oxid dusičný (N_2O_5) bezbarvá krystalická látka, při 30°C sublimuje.

Anhydrid kys. dusičné. Prudce oxiduje kovy a org. sloučeniny. Použití – výbušniny.

Investice do rozvoje vzdělávání

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

INVESTICE
DO ROZVOJE
VZDĚLÁVÁNÍ

Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

Oxidy fosforu – malý rozdíl elektronegativit, kovalentní sloučeniny.

Oxid fosforitý tvoří dimer P_4O_6 , bílá, velmi jedovatá krystalická látka.

Snadno se oxiduje. Vyrábí se spalováním fosforu za omezeného přístupu vzduchu:

Oxid fosforečný (P_4O_{10}) nejběžnější a nejdůležitější oxid fosforu.

Vzniká hořením fosforu na vzduchu, silně hygroskopický, sušící a dehydratační činidlo

Binární sloučeniny se sírou

S_4N_4 tetranitrid síry a S_4N_2 dinitrid síry. Pevné krystalické látky, při zahřátí detonují, rozkládají se na dusík a síru.

•vzniká rozpouštěním síry v kapalném amoniaku:

•nebo zaváděním suchého amoniaku do roztoku chloridu siřného v etanolu:

sulfidy P_4S_3 , P_4S_5 , P_4S_7 a P_4S_{10}

vznikají přímým slučováním jednotlivých složek při zvýšené teplotě

žluté krystalické látky, průmyslově nejdůležitější sulfid fosforečný (P_4S_{10})

hydrolyzuje - vzniká trihydrogenfosforečná kyselina a sulfan:

Investice do rozvoje vzdělávání

Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

Ternární kyslíkaté sloučeniny

Kyslíkaté kyseliny dusíku

Kyselina dusitá (HNO₂)

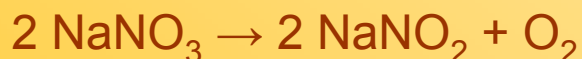
příprava - působením kyseliny chlorovodíkové na roztok dusitanu sodného:

Slabá kyselina - stálá jen ve zředěných roztocích, podléhá disproportionaci:

Soli – dusitany $\text{N}_2\text{O}_3 + 2\text{NaOH} \rightarrow 2\text{NaNO}_2 + \text{H}_2\text{O}$ nebo tepelným rozkladem dusičnan

Průmyslově redukce dusičnanů uhlíkem nebo olovem

$2 \text{NaNO}_3 + \text{C} \rightarrow 2 \text{NaNO}_2 + \text{CO}_2$ Konzervanty v masných výrobcích (E250), ale rakovinotvorné.

Kyselina dusičná HNO₃, bezbarvá kapalina.

Laboratorní příprava – vytěsnění z dusičnanů kys. sírovou

Průmyslově se kyselina dusičná vyrábí oxidací amoniaku (čpavku) za katalýzy, zvýšené teploty a tlaku:

1. $4 \text{NH}_3 + 5 \text{O}_2 \rightarrow 4 \text{NO} + 6 \text{H}_2\text{O}$
2. $2 \text{NO} + \text{O}_2 \rightarrow 2 \text{NO}_2$
3. $3 \text{NO}_2 + \text{H}_2\text{O} \rightarrow 2 \text{HNO}_3 + \text{NO}$

Investice do rozvoje vzdělávání

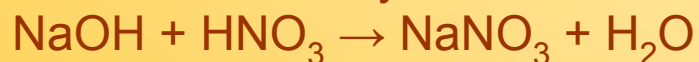

Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

Použití – výroba výbušnin (nitrace), dusíkatých hnojiv, barviv a léků.
Silné oxidační účinky – při reakcích s kovy se obvykle neuvolňuje vodík:
 $\text{Cu} + 4\text{HNO}_3 \rightarrow \text{Cu}(\text{NO}_3)_2 + 2\text{NO}_2 + 2\text{H}_2\text{O}$ Některé kovy (Al, Fe) se při reakci s konc.

HNO_3 pasivují (vrstva oxidu zabraňuje další reakci).

HNO_3 typická kyselina - reaguje s hydroxidy, zásadotvornými oxidy a solemi slabších kyselin za vzniku vlastních solí, dusičnanů.

Dusičnan sodný – hnojivo, ox. činidlo. Ledek draselný (KNO_3) – složka černého střelného prachu, draselné a dusíkaté hnojivo, E252.

$\text{Ca}(\text{NO}_3)_2$ – norský ledek....

Odvozují se též **peroxokyseliny** – peroxodusičná HNO_4

halogenid - oxidy (XNO - halogenidy nitrosylu; XNO_2 - halogenidy nitrylu). Kovalentní lomené molekuly. Chlorid nitrosylu – NOCl , červenožlutý plyn, poměrně stálý. Tvoří se ve směsi koncentrované HNO_3 a HCl v poměru 1:3 – lučavka královská – příčinou velmi silných oxidačních vlastností směsi (Objevil arabský alchymista Geber v 9. století.

Až do roku 1997 byla jediným známým rozpouštědlem zlata).

Investice do rozvoje vzdělávání

Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

Kyslíkaté kyseliny fosforu

Kyselina trihydrogenfosforná (H_3PO_2 , $\text{H}_2\text{PO}(\text{OH})$) jednosytná kyselina. Soli - fosfornany (H_2PO_2^-). Silná redukční činidla.

Kyselina trihydrogenfosforitá (H_3PO_3 , $\text{HPO}(\text{OH})_2$) dvojsytná kyselina. Bezbarvá látka, dobře rozpustná ve vodě, hygroskopická.

Příprava: hydrolýzou roztoků oxidu fosforitého nebo halogenidů fosforitých

$\text{PCl}_3 + 3\text{H}_2\text{O} \rightarrow \text{H}_3\text{PO}_3 + 3\text{HCl}$, také vytěsněním ze solí.

soli: dihydrogenfosforitany (H_2PO_3^-), hydrogenfosforitany (HPO_3^{2-}) kyselina i soli - silná redukční činidla

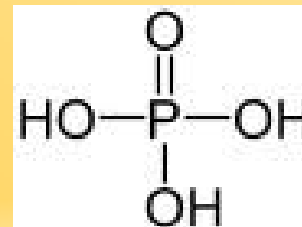
Kyselina tetrahydrogendifosforičitá ($\text{H}_4\text{P}_2\text{O}_6$) slabá čtyřsytná kyselina, stálá. Soli: dihydrogendifosforičitany ($\text{H}_2\text{P}_2\text{O}_6^{2-}$), difosforičitany ($\text{P}_2\text{O}_6^{4-}$)

Kyseliny fosforečné a jejich soli

Oligomerní **kyselina hydrogenfosforečná** (HPO_3)_n vzniká reakcí P_4O_{10} se stechiometrickým množstvím vody, nebo dehydratací kyseliny trihydrogenfosforečné

$\text{H}_3\text{PO}_4 \rightarrow \text{HPO}_3 + \text{H}_2\text{O}$ Amorfní sklovitá látka. Technicky významné soli, tzv. metafosforečnany, polymerní, rozpustné ve vodě, „změkčování“ vody

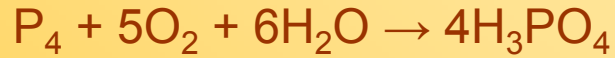
Hydratace = vznik monomerní **kyseliny trihydrogenfosforečné** (ortofosforečná) (H_3PO_4)
Trojsytná kyselina, středně silná, velmi stálá.

Příprava: reakcí oxidu fosforečného s vodou, oxidací červeného fosforu kys. dusičnou $P_4O_{10} + 6 H_2O \rightarrow 4 H_3PO_4$

Výroba: spalováním bílého fosforu ve směsi vzduchu a páry:

Nebo tzv. **mokrý proces**, reakce kyseliny sírové s přírodním fosforečnanem:

Technický význam

Výroba hnojiv a solí pro potravinářský průmysl.

Také výroba nealkoholických nápojů (Coca-Cola) (E338)

soli: dihydrogenfosforečnany ($H_2PO_4^-$), hydrogenfosforečnany (HPO_4^{2-}), fosforečnany (PO_4^{3-}) příprava - reakcí kyseliny s hydroxidy nebo uhličitany

$H_3PO_4 + 3NaOH \rightarrow Na_3PO_4 + 3H_2O$ fosforečnany amonné a alkalických kovů (kromě fosforečnanu lithného) jsou rozpustné ve vodě, od jiných kovů jsou rozpustné jen dihydrogenfosforečnany

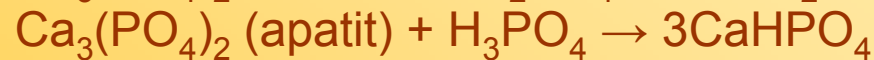
Investice do rozvoje vzdělávání

Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

Technický význam: rozpustné fosforečnany – důležitá fosforečná hnojiva
Základní surovina - ve vodě nerozpustný $\text{Ca}_3(\text{PO}_4)_2$, převádí se na formu rozpustnou reakcí s kyselinou sírovou (superfosfát) nebo reakcí s kyselinou trihydrogenfosforečnou (trojitý superfosfát):

Také potravinářství (emulgátory, šunka Na_2HPO_4), prací prášky.

Dusík tvoří hlavní složku zemské atmosféry, oba prvky biogenní, základními stavebními kameny živé hmoty.

Investice do rozvoje vzdělávání

Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

Investice do rozvoje vzdělávání

Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

Investice do rozvoje vzdělávání

Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

Investice do rozvoje vzdělávání

Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

Investice do rozvoje vzdělávání

Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

Investice do rozvoje vzdělávání

Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

Investice do rozvoje vzdělávání

Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

Investice do rozvoje vzdělávání

Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.